

'תערוכת כבוש השממה': התערוכה הבינלאומית הראשונה בירושלים, 1953

אופירה גראוויס קובלסקי ויוסי כץ

א. מבוא

בין התאריכים 22 בספטמבר-14 באוקטובר 1953 התקיימה בבנייני האומה שבירושלים 'תערוכת כבוש השממה'. במהלך ימי התערוכה התקיימו במתחם התערוכות הלא גמור של בנייני האומה מופעי תרבות, נוסף על תצוגות בבניין המרכזי הבנוי בחלקו ובביתנים מיוחדים שהוקמו בשטח האתר מסביב למבנה המרכזי. לכבוד התערוכה נכתבו יצירות מוסיקליות כמו **תרועה לישראל** מאת פאול בן-חיים, שהושמעה בערב פתיחת התערוכה אשר בו נכחה הצמרת הפוליטית של המדינה. מיטב אמני ישראל, אדריכלים, ציירים ופסלים יצרו לכבוד התערוכה יצירות ייחודיות.¹ ההשקעה חסרת התקדים בתערוכה זכתה להכרה בינלאומית. 'תערוכת כבוש השממה' היא התערוכה היחידה בארץ שקיבלה הכרה של תערוכה בינלאומית במעמד מיוחד מאת הארגון הבינלאומי בפריס לתערוכות (= IEB International Exhibition Bureau).² תערוכה זו, שציינה גם חמש שנים לקיום המדינה,

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף של הכותבים בנושא 'עיצובה של ירושלים כבירת ישראל בעשור הראשון לקיום המדינה'. המאמר נכתב במסגרת השתלמות בתר-דוקטורט של ד"ר אופירה גראוויס קובלסקי בהנחיית פרופ' יוסי כץ, במסגרת הקתדרה ללימודי תולדות הקק"ל ומפעליה באוניברסיטת בר-אילן ובמימון הקתדרה, הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת בר-אילן והוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה.

1 גדעון עפרת, 'תערוכת כבוש השממה' (להלן: עפרת, תערוכת כבוש), בתוך: גליה בר-אור וגדעון עפרת (עורכים), **60 שנות אמנות בישראל – העשור הראשון: הגמוניה וריבוי, 1948-1958**, עין חרוד 2008 (להלן: בר-אור ועפרת, 60 שנות אמנות), עמ' 226-234.

2 ראו אתר הארגון, www.bie-paris.org/site/en. נדלה בדצמבר 2009.

לא זכתה להתייחסות מחקרית מעמיקה בהשוואה לכל מה שנכתב על 'תערוכת העשור'.³ נראה שבמידה רבה הדבר הושפע מהביקורת על התערוכה בעיתונות התקופה.⁴ מטרתנו במאמר לדון בסיבות ובנסיבות שהובילו לקיום תערוכה בינלאומית בירושלים בתקופה שבה התקיים חרם בינלאומי על העיר. החרם נבע ממעבר משרד החוץ לירושלים (יולי 1953) ומאי הכרה בריבונות הישראלית במערב העיר בין השנים 1948-1953. הכותרת העוסקת במונח 'כיבוש השממה' מעמידה מושג זה במרכז התערוכה. המושג 'כיבוש השממה' רווח באידאולוגיה הציונית מראשיתה ובא לציין את הקידמה ואת הרווחה שהביאה ההתיישבות הציונית לארץ ישראל. המושג היה חלק מהאתוס שאימצה מדינת ישראל בתקופת הראשית, אלה 'שערכיו המכוננים היו חלוציות קבוץ גלויות כבוש השממה וקידמה חברתית'.⁵ קיומה של תערוכה שכותרתה כיבוש השממה נראה כנגזרת אידאולוגית ברורה מהרעיונות שרווחו בתקופת הראשית של המדינה.⁶ רעיונות אלה נעוצים ברעיון בריאת 'יהודי החדש' במעבר לחברה מודרנית תוך יצירת מסורת הנשענת על האתוס החקלאי, העברי, הציוני. אתוס זה נסמך 'על אידאולוגיה של קשר חדש עם הטבע – כבוש השממה'.⁷ רעיון המבקש לאחד מספר היבטים ונרטיבים: יצירת יהודי חדש, שיבה אל הטבע, שיבה לארץ והבאת הקדמה לאזורים שוממים.⁸

האתוס הציוני הוא נגזרת של אתוס בינלאומי שמקורו באידאולוגיה שרווחה במאה התשע-עשרה באירופה, וראתה במודרניזציה מזור לכל חוליי החברה. צורכי המדינות שנוסדו בחלקי העולם הבלתי מפותח לאחר מלחמת העולם השנייה והרצון של המדינות המפותחות להשתלט מחדש ולחזק את מעמדן במדינות שקיבלו עצמאות, השפיעו על התפשטותו של רעיון זה. כחלק מהשיח הבינלאומי בתקופה הנדונה ייסד ארגון אונסק"ו

- 3 שני מאמרים מתייחסים לתערוכה: עפרת, **תערוכת כבוש**; קובי כהן הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', **ציון**, שנה עב (תשס"ז), עמ' 189-217. המאמר של כהן הטב מתייחס לתערוכה בהקשר של בניית זהות לאומית, אולם אינו נוגע במשמעויות הנוספות של התערוכה שבהן עוסק מאמרנו. על התערוכות בשנת העשור: גדעון עפרת, 'תערוכת העשור', בתוך: בריאור ועפרת, **60 שנות אמנות**, עמ' 235-244; אסף זלצר, **השתקפויות המדינה ומרחבה בחג הלאומי: אירועי העשור למדינה 1958-1959**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2006; הנ"ל, 'ירושלים בחגיגות העשור למדינה', **ארץ ישראל**, חוב' כח, 2007, עמ' 382-388; מעוז עזריהו, 'תמונה קטנה ומרוכזת של שאיפותינו ובעיותינו: הביתן הישראלי ביריד העולמי, בריסל 1958', **ישראל**, חוב' 6 (2004) (להלן: עזריהו, הביתן), עמ' 1-29.
- 4 ראו, למשל, אדווין סמואל, 'כיצד לא לערוך תערוכה: מה שלמדנו מ"כיבוש השממה"', **מעריב**, 9.10.1953 (להלן: סמואל, כיצד לא); 'נפתחה תערוכת כבוש השממה', **הבוקר**, 23.9.1953; א' אקסלרוד, 'לכבוש את השממה הרוחנית', **חרות**, 28.9.1953. ראו גם עפרת, **תערוכת כבוש**.
- 5 עזריהו, **הביתן**, עמ' 1.
- 6 למושג 'ראשית המדינה' ראו, 'יחיעם ויץ', **קץ הראשית: לבירור המושג ראשית המדינה**, בתוך: הנ"ל (עורך), **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ירושלים 1997, עמ' 235-253.
- 7 משה צוקרמן, 'אותנטיות, אידאולוגיה והחברה הישראלית', בתוך: גליה בריאור (עורכת), **עבודה עברית: אמנות ישראלית משנות ה-20 ועד שנות ה-90**, עין חרוד 1998, עמ' 89.
- 8 יוחאי אופנהיימר, 'כבוש השממה והנרטיב הלאומי', **אלפיים**, קובץ 23 (2002), עמ' 83-103.

נשיא המדינה, יצחק בן-צבי, ורעייתו רחל ינאית, מסיירים בתערוכה, 22.9.1953
 צלם: פריץ כהן. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

בשנת 1951 מפעל לפיתוח אזורים צחיחים, שליידו הוקמה ועדה מדעית מייעצת. הארגון הכריז על מאבק במדבור ועל הפיכת אזורים שוממים לאזורים נושבים כנושא המרכזי שבו הארגון יעסוק באינטנסיביות בשנות החמישים. עוד נקבע כי כל שנה תוקדש לפעילות בנגזרת אחרת של נושא המאבק במדבור. התערוכה והיריד בירושלים, והכינוס האקדמי שאמור היה להתקיים בצמוד לתערוכה, היו חלק מפעילות זו.⁹ ישראל השתלבה בפעילות אונסק"ו הן בצד האקדמי והן בצד הביצועי, שנבע גם מהאידאולוגיה הציונית. במבט על אפשר לטעון כי ההצעה הישראלית להקים יריד ותערוכה בנושא כיבוש השממה, הייתה חלק אינטגרלי מדפוסי החשיבה והמתרחש במדינה. אולם בדיקה מעמיקה מראה שהיו סיבות נוספות לקיום התערוכה, הקשורות למאמץ המדיני לחיזוק מעמדה של ירושלים כבירת ישראל.

הדיון במטרות התערוכה דרך הקמתה, הצלחתה/כישלונה וניתוח התנהלות מארגני תערוכה זו מציב נדבך נוסף בסיפור המאבק על מעמד ירושלים. הערכת התערוכה נעוצה בניתוח התפקיד הייצוגי שהיה לה. ניתוח זה מבוסס על ההנחה שבדיאלוג שנוצר בין מטרות המתכננים לבין הביצוע ורשמי המבקרים קיים הבדל פרשני המוביל למסקנות שונות.

9 ד"ר לותר איוואנס (Evans, מנכ"ל אונסק"ו בשנים 1953-1958), 'מלחמת אונסקו בשממה', בתוך: קטלוג תערוכה בינלאומית ויריד עמים: כבוש השממה, ירושלים תשי"ד (להלן: כבוש השממה), עמ' 10-11; 'באו מדרום אפריקה לתערוכה', מעריב, 27.9.1953. אונסק"ו, ארגון החינוך התרבות והמדע של האו"ם, נוסד בשנת 1945.

האירוע היה אחד מהניסיונות הישראליים הראשונים לבחון את מעמדה של ירושלים כבירת ישראל במישור הבינלאומי דרך שימוש באלמנט תרבותי – תערוכה. בהחלטת האו"ם משנת 1947 נקבע מעמדה של ירושלים כאזור בינלאומי, החלטה שמעולם לא יושמה בפועל. מדינת ישראל נערכה למימוש ההחלטה למרות התנגדות האוכלוסייה היהודית של העיר והמדינה.¹⁰ המציאות שבה ישראל הכירה בהחלטה מחד גיסא אך בפועל שלטה על מערב העיר מאידך גיסא, בהתבסס על הסכמות בעל פה ובכתב עם המימשל הירדני המנוגדות להחלטת האו"ם, העלתה את סוגיית ירושלים על סדר היום הבינלאומי. ההנהגה הישראלית הייתה נתונה בדילמה לא פשוטה. החלטות ביחס לירושלים עלולות היו להתפרש כניסיון ישראלי לערער על החלטות האו"ם, ומכאן קצרה הייתה הדרך לערעור על הלגיטימיות של קיום המדינה על ידי מדינות שונות וארגון האו"ם. מנגד, בירושלים ישב ציבור יהודי גדול שהמדינה לא יכלה להתעלם ממנו ונדרשה לספק לו הגנה ושירותים באין גוף אחר בנמצא שסיפק זאת. יתרה מזאת, מקומה של ירושלים בתודעה הלאומית והדתית חייב את הכללתה במדינה. עד כה עסק המחקר בשאלת היחס לירושלים בהיבטים שונים, כמו מדיניות המעצמות, הוטיקן, הסכמי שביתת הנשק, החלטת הממשלה להעביר את משרדי הממשלה לעיר בשנת 1949.¹¹ במחקר אין עיסוק מפורט בירושלים בתקופה הנדונה במאמר בהקשרים התרבותיים והשפעתם על מעמדה הבינלאומי של העיר, כפי שמזמן נושא 'תערוכת כבוש השממה'. במאמר אנו משרטטים את הקשר שבין 'תערוכת כיוש השממה', את הניסיונות לעצב את מעמד ירושלים כבירת ישראל, את תרומתם של אישים שונים, כמו שר החוץ משה שרת, למהלכים הללו, ואת משמעות קיומה של תערוכה בינלאומית בעיר בשנת 1953.

- 10 מוטי גולני, 'ציונות ללא ציון: עמדת הנהגת היישוב ומדינת ישראל בשאלת ירושלים, 1947-1949', בתוך: אבי בראלי (עורך), *ירושלים החצויה, 1948-1967*, ירושלים 1994, עמ' 30-52.
- 11 שם; אורי ביאלר, 'הדרך לבירה: הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל', *קתדרה*, חוב' 35 (1985) (להלן: ביאלר, 'הדרך לבירה'), עמ' 163-191; הנ"ל, *צלב במגן דוד: העולם הנוצרי במדיניות החוץ של ישראל, 1948-1967*, ירושלים 2006; מיכאל בריצ'ר, 'המאבק המדיני על ירושלים', בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), *פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש: ספר זיכרון ליעקב הרצוג*, ירושלים 1981, עמ' 384-417; יוסי כץ, *ירושלים: משכונות לעיר חצויה – מחקרים בתולדות ירושלים היהודית בעת החדשה*, ירושלים 2002 (להלן: כץ, ירושלים); Shlomo Slonim, *Jerusalem in America's Foreign Policy 1947-1997*, The Hague 1998; Dore Gold, *The Fight for Jerusalem: Radical Islam, The West and the Future of the Holy City*, Washington 2007; Tamar Mayer, 'Jerusalem in and out of Focus: The City in Zionist Ideology', in: Tamar Mayer and Suleiman Ali Mourad (ed.), *Jerusalem: Idea and Reality*, New York 2008, pp. 224-244; Yossi Katz and Yair Paz, 'The Transfer of Government Ministries to Jerusalem, 1948-49: Continuity or Change in the Zionist Attitude to Jerusalem?', *The Journal of Israeli History*, Vol. 23, No. 2 (2004), pp. 232-259.

ב. תערוכות ובירה המחפשת מעמד

החל במאה התשע-עשרה התערוכות והירידים היו נקודות צומת ומפגש שבהם עשו מדינות ומעצמות שימוש תעמולתי כדי להשפיע על האוכלוסייה המקומית והבינלאומית. היה זה כלי תעמולתי ומרכיב בתהליכים פוליטיים בינלאומיים ולאומיים כאחד. ניתוח התערוכה כטקסט עומד במרכז ההתייחסות לתערוכה. ההנחה היא ש'טקסט' הוא מונח רחב שאפשר לפענחו ולקרוא אותו תוך כדי ניתוח סימנים מוסכמים היוצרים שפה ותרבות. טקסט זה נבנה בידי מעצביו/יוצרו בהתבסס על אסטרטגיה מורכבת של יחסי גומלין בין היוצר/מעצב והקורא/צופה ובין הסמלים שבהם השתמשו בתערוכה כאוצרי השפה החברתית תרבותית.¹² התערוכות שהכילו ביתנים לאומיים של מדינות נועדו להציג את המדינה המארחת ואת המדינות המציגות ולייצר להן דימויים חיוביים, כאלה האמורים לשמש חלון ראווה לאתוס הלאומי ולהשקפת עולמן אל מול עמים ומדינות בעולם. לתערוכות הבינלאומיות היה גם תפקיד לאומי מקומי: הן עסקו בגיבוש הזהות הלאומית והזיכרון הקולקטיבי של אוכלוסיית המדינה שבה התקיימו. נוסף על כך הן נועדו לחזק את האוכלוסייה נגד גישות אנטי-מסמדיות בתקופות משבר.¹³ מיקום תערוכה בכירת המדינה הדגיש מטרות אלה, שיצרו זהות בין האתר הגאוגרפי המרכזי בדמות עיר הבירה לבין המרכז השלטוני והזהות הלאומית. המחקר החל לעסוק בתופעה זו כדי לבחון תהליכים חברתיים שנוצרו כתוצאה מקיום ירידים ותערוכות.¹⁴ היבטים אלה חשובים לבחינת התערוכה הבינלאומית הראשונה שהתקיימה בירושלים ומשמעותה בהקשר הישראלי, לאור מקומה הלא ברור של העיר כמרכז כזה בהיבט הפנים ישראלי ובהיבט העולמי בשנים 1948-1953. תערוכת כיבוש השממה תוכננה כיריד בינלאומי ובו היו אמורים להשתתף מדינות וארגונים בינלאומיים.

-
- 12 אומברטו אקו, *פרשנות ופרשנות יתר*, תל-אביב 2006, עמ' 69-70; אוריאל ויינריך, 'מושגי יסוד בסמיולטיקה', *הספרות*, כרך ג, גיליון 3-4 (1972), עמ' 401-412; Michael Caesar, *Umberto Eco: Philosophy, Semiotics, and the Work of Fiction*, Cambridge 1999, pp. 54-99, 76-99
- 13 Robert W. Rydell, *World of Fairs: The Century of Progress Expositions*, Chicago and London 1993, pp. 213-214 (להלן: רידל, עולם של שווקים).
- 14 Deborah Philips, 'Stately Pleasure Domes – Nationhood, Monarchy and Industry: The Celebration Exhibition in Britain', *Leisure Studies*, Vol. 23, No. 2 (2004), pp. 95-108 (להלן: פיליפס, אומה, מונרכיה ותעשייה); John Robert Gold and Margaret M. Gold, *Cities of Culture: Staging International Festivals and Urban Agenda 1851-2000*, England 2000; Jennifer Robinson, 'Johannesburg's Empire Exhibition: Interaction, Segregation, and Modernity in South African City', *Journal of Southern Studies*, Vol. 29, No. 3 (September 2003), pp. 759-789; Stephen Bromley McCracken (ed.), *Michigan and the Centennial: Being a Memorial Record Appropriate to the Centennial Year 1876*, Michigan 2000; Patricia A. Morton, *Hybrid Modernities: Architecture and Representation at the 1931 Colonial Exposition, Paris*, Cambridge, Mass. 2000; Werner Plum, *World Exhibitions in the Nineteenth Century: Pageants of Social and Cultural Change*, Bonn-Bad Godesberg 1977 (להלן: פלום, תערוכות עולמיות); רידל, עולם של שווקים.

בפועל השתתפו שלוש מדינות וכמה ארגוני אר"ם. כל יתר המשתתפים היו חברות מסחריות, רובן ישראליות. למרות זאת, מכיוון שהקונצפציה שמאחורי התערוכה הייתה בינלאומית, התערוכה תיבחן על פי מטרות מארגניה.

בשנות השלושים היו ביתני היישוב בארץ ישראל שהוקמו בירידים עולמיים מרכיב בתעמולה הציונית, שמטרתה הראשית הייתה לשכנע יהודים ולא-יהודים בנחיצותו של המפעל הציוני ובהצלחתו. אף על פי שמאחורי ארגון הביתנים לא עמדה מערכת מדינתית ריבונית, הייתה הצהרה פוליטית בנוכחות הביתן לצד ביתנים לאומיים, שדרשה הכרה בתביעה הציונית לריבונות.¹⁵ לצד ההשתתפות בתערוכות בינלאומיות התקיימו תערוכות בינלאומיות בארץ ישראל. התערוכות היו חלק ממערכת תעמולתית של התנועה הציונית שהועברה בדרכים שונות שנועדו להציג את הישגי הבית הלאומי היהודי.¹⁶ לתערוכות אלה הייתה השפעה פנימית, מקומית בעיקר, ואפשר לראות בהן חלק מתהליכי הגיבוש של הזהות הקולקטיבית של היישוב היהודי בארץ.¹⁷ היריד החשוב ביותר שהתקיים כמה פעמים בתקופת טרום מדינה היה 'יריד המזרח' בתל-אביב. כל זאת במידה רבה גם כחלק מהיחס למקומה של תל-אביב כמרכז העשייה הציונית וכתחליף ציוני כלכלי ותרבותי לבירה ההיסטורית ירושלים.¹⁸ בירידים הללו הוזמן הקהל ליהנות בשעות הפנאי במטרה שיחווה את משמעות קיום האומה המודרנית דרך התערוכה ואמצעי הבילוי המצויים בה. בכך ייצרו מארגני התערוכות אלמנט חינוכי שנועד לייצר גאווה לאומית מאחדת.

עם הקמת המדינה הפכה התפיסה שראתה בתערוכות ובירידים הבינלאומיים מרכיב תעמולתי למרכיב חיוני בתעמולה שייצרה המדינה. בשנות החמישים נעשה מאמץ רחב להשתתף בתערוכות בינלאומיות,¹⁹ שאורגנו ברחבי העולם בעיקר על ידי ה-IEB כדוגמת

15 עזריהו, הביתן, עמ' 4-5.

16 יורם ברגל, סוכנת תעמולה ארץ ישראלית: הקרן הקיימת לישראל, 1924-1947, חיפה 1999.

17 פיליפס, אומה, מונרכיה ותעשייה.

18 מעוז עזריהו, תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית, קריית שדה-בוקר 2005 (להלן: עזריהו, תל-אביב), עמ' 44; כץ, ירושלים, ראו במיוחד עמ' 157-181; עמירם גונן, 'מיצד הפכה תל-אביב-יפו למרכז העירוני הראשי בארץ ישראל', בתוך: ברוך קיפניס (עורך), תל-אביב: מפרבר גנים לעיר עולם – מאה השנים הראשונות, חיפה 2009, עמ' 154-173.

19 למשל, סעיף ז': 'הממשלה מטפלת השנה בהשתתפות בשמונה תערוכות בעולם'. מכתב ישעיהו קלינוב, מנהל לשכת ההסברה של הסוכנות היהודית, למנהלי המחלקות בסוכנות, 18.1.1954, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S61/90. בתיק הנ"ל הצעות תקציב של מחלקת ההסברה של הסוכנות היהודית בשנים 1951-1954, מוקדש סעיף לנושא תערוכות בעולם, תוך הדגשה שמדובר בפרויקטים משותפים למוסדות הממשלתיים. בספטמבר 1953 חנכה ישראל שלושה ביתנים בתערוכות בינלאומיות: האחד בבארי שבאיטליה, השני בסלונקי שביוון והשלישי באיזמיר שבטורקיה. הדיווחים הללו על התערוכות הופיעו מדי יום בעיתונים בחדש ספטמבר. ראו, למשל, '15 אלף איש ביקרו בביתן ישראל באיזמיר', הארץ, 2.9.1953; 'נפתח ביתן ישראל ביריד ביוון', שם, 9.9.1953.

היריד העולמי בבריסל 1958.²⁰ במקביל הושקע לא מעט בקיום תערוכות וירידים בארץ שמטרתן הייתה פנים ישראלית, כחלק מגיבוש הזהות הקולקטיבית הישראלית. הקמתה של חברת בנייני האומה בירושלים הייתה נדבך נוסף בקונצפציה הרואה בתערוכות ובירידים אלמנט חשוב. ההבדל המהותי בין תקופת המנדט לתקופה הנדונה ביחס לתערוכות הבינלאומיות היה מיקום התערוכה. אם בתקופת המנדט התערוכות הבינלאומיות (יריד המזרח) התקיימו בתל-אביב, הרי הקמת בנייני האומה בירושלים מצביעה על שינוי בתפיסת מקומה של ירושלים.

באתוס הציוני היה קיים מתח בין תל-אביב לירושלים. מתח זה קיבל היבט נוסף עם הקמת המדינה. בניגוד לגישה הציונית הטרומ-מדינתית, שהעמידה את תל-אביב כמרכז תרבותי כלכלי שבו התקיימו הירידים, הקמתה של חברת בנייני האומה הייתה אמירה חדשה על מקומה של ירושלים כמרכז תרבותי. ההצהרה על הקמתה של חברת בנייני האומה מעידה כי הוצב יעד ליצירת מרכז תרבותי חדש עם שאיפות לאומיות ובינלאומיות. ירושלים כמרכז – אולם לא תחליף לתל-אביב כמרכז אחר/נוסף. העובדה שהחברה הוקמה במקביל להכרזה על הפיכת ירושלים לבירת ישראל בפועל בדצמבר 1949 והעברת המרכז השלטוני של המדינה לעיר, מצביעה על היעד הממלכתי החדש. בפועל מהלך העברת המרכז השלטוני לא היה חד משמעי, נמשך שנים מספר ולא הושלם; כפי שבנייתה של ירושלים כמרכז תרבותי בינלאומי ולאומי לא הסתיימה עד היום.²¹

ההכרזה על העברת בית המחוקקים ומשרדי הממשלה בשנת 1949 באה לאחר תקופה בת שנתיים שבה מנהיגי המדינה שבדרך, שהיו למנהיגי המדינה, שינו את עמדתם ביחס למעמדה של ירושלים. אם בראשית הדרך, בשלהי שנת 1947 ובמהלך שנת 1948, הם אימצו את החלטת האו"ם בדבר בינאום ירושלים כחלק מהאסטרטגיה הציונית לקבלת תמיכה בינלאומית למדינה החדשה,²² הרי בשלהי שנת 1948 ההנהגה הישראלית בראשות בן-גוריון הסתלקה מרעיון בינאום ירושלים וממעורבות אפשרית של האו"ם בעתיד העיר. היא התמקדה בתוצאות המלחמה, שמשמעותן חלוקת העיר וריבונות ישראלית על ירושלים המערבית וסביבתה. השינוי בעמדת הממשלה לא התבטא בהכרזות פומביות, אלא בפעילות שקטה. השאלה שבה התחבטה הנהגת המדינה הייתה כיצד לבצע צעדים המבטלים את התמיכה בבינאום ומנציחים את מעמדה של העיר המחולקת כחלק ממדינת ישראל. כל זאת ללא 'שבירת הכלים' הדיפלומטיים באופן מוחלט עם האו"ם ועם הקהילה הבינלאומית בעלת העניין במתרחש בירושלים. המציאות הבינלאומית שבה מדינות רבות תמכו בהמלצת האו"ם להקים מדינה יהודית, אולם בהמשך התנגדו להנצחת הישגי המלחמה של ישראל,²³ יצרה

20 עזריהו, הביתן, עמ' 1-29.
 21 כץ ופז, העברת משרדי הממשלה; עזריהו, תל-אביב, עמ' 335-348. משרד הביטחון שוכן בתל-אביב.
 22 כץ, ירושלים, עמ' 172-173.
 23 מוטי גולני, 'הנהגת היישוב ושאלת ירושלים במלחמת העצמאות, דצמבר 1947-מאי 1948', קתדרה, חוב' 54 (דצמבר 1989), עמ' 156-172; ביאלר, הדרך לבירה; מרדכי בראון, מכל ממלכות הגויים:

דילמה לגבי המדיניות שיש לנקוט. קיומה של תערוכה שנושאה הוא בינלאומי בירושלים נועד לקבלת אינדיקציה לתגובות המדינות השונות לצעדים שנקטה ישראל. כאמור בחירת נושא התערוכה, 'כבוש השממה', הייתה חלק מגישה תעמולתית/הסברתית שרווחה בעולם.²⁴ הרעיון שעמד מאחורי כותרת זו הציג חזון לעתיד טוב יותר לאוכלוסייה בארץ בתקופה של משבר כלכלי. המטרה הייתה ליצור זהות לאומית שהבירה כאתר גאוגרפי מסמלת אותה. זאת אף על פי שהעיר בשליטה הישראלית הייתה עיר גבול חצויה, והאתרים המצויים במרכז הזיכרון הקולקטיבי היהודי נותרו מחוץ לשליטה הישראלית. הצבת המאבק במדבור כחזון שייטיב עם אוכלוסיית העולם נראה כניסיון ליצור סימטריה בין הקידמה והמדע של ישראל כפי שהוצגו בתערוכה הממוקמת בירושלים, 'הכוח הגנוז בישראל ועמה',²⁵ לבין המטרות הפוליטיות של ישראל ביחס לעיר.

ג. מטרות התערוכה

בתערוכת כיבוש השממה ביקרו כחצי מיליון מבקרים, רובם אזרחי המדינה. היה זה מספר חסר תקדים במדינת ישראל של שנת 1953-1954. ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ ויושב ראש הנהלת התערוכה, ציין לסיכום התערוכה כי הייתה האירוע התרבותי החשוב ביותר בחמש השנים הראשונות לקיום המדינה. מטרת התערוכה הייתה לדבריו הזדמנות חד פעמית 'לראות להבין וללמוד את הנעשה בארץ'.²⁶ הוא הציג בדיעבד את מטרות התערוכה כחלק מתכנית הסברה רחבת היקף שנועדה לפנות לאוכלוסיית המדינה ולהיות חלק מהבניית הזהות הקולקטיבית של התושבים במסגרת ההבניה של סמלי הריבונות הישראלית ויצירת לגיטימציה להנהגת המדינה. הצהרת סיכום זו אינה עולה בקנה אחד עם התכנון המקורי, עם הצהרות המתכננים ועם דרך הפקת התערוכה בשלביה השונים. התערוכה החלה כאמור כחלק מפרויקט הקמת בנייני האומה, ומטרתה הראשונית הייתה לשמש תערוכת חלוץ באזור התערוכות הבינלאומי הקבוע. היא הוגדרה בידי מתכנניה כתערוכה הפונה למדינות העולם ולארגונים בינלאומיים כחלק מההסברה הישראלית שנועדה להדגים לעולם 'את הישגיהן של אומות שונות במלחמתן בשממה ואת מאמציהן ליישב שטחים בלתי מיושבים'.²⁷ מכאן שמטרתה הייתה לעסוק בבעיית המדבור בהיבטיה הבינלאומיים מתוך מחשבה של ישראל כמדינה יש מה להציג ולהציע הן במחקר המדעי והן בפרקטיקה המעשית של הנושא

יחסי ישראל ובריטניה הגדולה בעשור הראשון לאחר תום המנדט, 1948-1958, ירושלים 2006, עמ' 39-50.

24 רידל, **עולם של שווקים**, עמ' 213-214; פלום, **תערוכות עולמיות**, עמ' 10-11.

25 'בזכות הראשונות' (להלן: בזכות הראשונות), בתוך: **כבוש השממה**, עמ' ראשון.

26 סיכום של ולטר איתן עבור שרת על פעולות תערוכת כבוש השממה, 6.12.1953, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-32/2204 (להלן: סיכום של איתן).

27 'זיכרון דברים', 27.12.1951, אצ"מ, S1/1826 (להלן: זיכרון דברים). ראו גם פרוספקט המבשר על הקמת בנייני האומה ותוכניות, א"מ, פ-659/5. הפרוספקט אינו מתוארך, אולם המבשרים בראש הפרוספקט הם הנשיא חיים וייצמן ודוד בן-גוריון. מכאן שמדובר בשנים 1950-1951.

למדינות העולם ולארגוני האו"ם. בדיאלוג שקיימו יוזמי התערוכה עם אנשי משרד החוץ ונציגי ממשלה אחרים עלתה התניה מפורשת: 'ראש הממשלה ושר החוץ הבטיחו את תמיכת הממשלה בהגשמת הרעיון, אולם דרשו שלפני ההחלטה הסופית והקמת החברה לבצוע התערוכה צריך לברר מה תהיה התגובה של ארצות שונות להצעה להשתתף בתערוכה זו'.²⁸ הממשלה ואנשי השדולה של בניני האומה לא עסקו בהיבטים חינוכיים בהקשרה של התערוכה, אלא בפוטנציאל הגלום בקיום תערוכה בינלאומית ביחס למעמד ירושלים. מעבר למשמעות התעמולתית הברורה מקופלת באמירה הממשלתית האמונה שהאירוע בהשתתפות מדינות שונות יוביל להכרה בהתיישבות באזורים שונים בארץ. במיוחד התכוונו לאזורים שנוספו לשטח המדינה ולא היו כלולים בתכנית החלוקה משנת 1947, אשר עליהם התנהל ויכוח בין ישראל ומדינות העולם בשנות החמישים. ירושלים לא הייתה שטח המחלוקת היחיד. בין ישראל לסורים התנהל ויכוח שהפך לאלים באזור החולה.²⁹ חלקים מהנגב והגליל המערבי היו מושאי ויכוח ועימות שהובילו להפעלת לחץ על ישראל. כן התנהל ויכוח לגבי האזורים שפורזו על פי הסכמי 1949.³⁰

כפתח קטלוג התערוכה צוין במפורש כי יוזמיה מציגים את מטרתיה בהקשר הבינלאומי ולא בהקשר הישראלי הפנימי.³¹ כך נתפסה תעשיית התיירות בהקשר של הסכמות בינלאומיות שתובלנה גם לרווח כלכלי, אולם הדגש היה על ההסכמות ביחס לירושלים. יתרה מזאת, הכתוב מצביע על הקשר ההדוק בין החברה הציבורית 'כבוש השממה בע"מ' למשרדים הממשלתיים. אפשר להניח כי קבלת ההכרה על ידי ארגון IEB חייבה התערבות ממשלתית בכל שלבי הליך ההכרה. משמעה של ההכרה בתערוכה הייתה הכרה של הארגון הבינלאומי במדינה ובמקום קיום התערוכה – ירושלים.³² כך תערוכה שתחילתה הייתה יוזמה ציבורית הפכה לתערוכה בחסות ובניהול ממשלתי, אף על פי שהניהול הרשמי היה בידי חברה ציבורית. מכאן שבניגוד לנאמר בסיכום התערוכה בידי מנכ"ל משרד החוץ, לא החינוך וגיבוש הזהות הקולקטיבית הפנים ישראלית עמדו על סדר היום של מארגני התערוכה או של הממשלה בשלב גיבוש התכניות.

הפקת התערוכה נתקלה בשני קשיים מרכזיים: האחד היה, כאמור, המימון התקציבי, והשני נבע מהגדרת מטרתה של התערוכה בהקשר הבינלאומי. קיום תערוכה בינלאומית בירושלים העלה את שאלת מעמדה של העיר. בראייה הישראלית שיתוף הפעולה מצד

28 זיכרון דברים.

29 בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל-אביב 1996, עמ' 389-393; דניאל פואה, ההתיישבות בשטחים המפורזים עם סוריה והשפעתה על עיצוב יחסי הגבול בשנים 1949-1953, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 1999.

30 Uri Bialer, 'Top Hat, Tuxedo and Cannons: Israeli Foreign Policy from 1948 to 1956 as a Field of Study', *Israel Studies*, Vol. 7, No. 1 (2002), pp. 13-16

31 בזכות הראשוניות.

32 ראו, www.bie-paris.org/site/en/, נדלה בדצמבר 2009.

הגורמים הבינלאומיים התנדנד בהתאם ללחצים שהפעילו המעצמות השונות, ובראשן ארצות הברית. שני גורמים היו עקיבים ולא שינו את עמדתם: הארגון IEB בפריס שלא ביטל את ההכרה המיוחדת בתערוכה והאו"ם שנתן את חסותו.³³ מועד התערוכה שונה פעמים מספר כתוצאה מהקשיים. הממשלה דנה בקשיים שצצו לאורך הדרך ואישרה מחדש את המטרות המוצהרות שנקבעו בדצמבר 1951.³⁴ העיתונות בארץ תמכה במאמצי משרד החוץ והדיווחים בה עסקו בהיבט הבינלאומי של מטרות התערוכה, בתחום המסחר התעשייה וייצוג המדינה כמדינה מתקדמת המסוגלת להציג הישגים מדעיים.³⁵

מכל האמור לעיל עולה כי בראשית הדרך התערוכה לא כוונה כלפי פנים, לא עסקה בתחום החינוך, בעיצוב הזיכרון או בגאווה הלאומית של תושבי המדינה. יוזמיה ביקשו להשיג בעזרתה הכרה בפעילות ישראל בתחום המדעי,³⁶ שתוביל להכרה בתחום המדיני: 'בפתחו את המסיבה ציין מר רדי, כי היוזמים מתכוונים לתערוכה-יריד, שתחבר את המועיל והנעים, ותעשה לחיזוק האמון במדינת ישראל על ידי הבלטת הישגינו בכיבוש השממה בכלל ובנגב בפרט'.³⁷ דבריו של הדובר נחלקים לשניים: אמון במדינת ישראל משמעו הכרה במדינה, והבלטת ההישגים בנושא כיבוש השממה בתחום המדעי ובתחום הפרקטי, דהיינו ההתיישבות בנגב ובגליל. בתקופה הנדונה עמדו על הפרק שני פרויקטים שעסקו בכיבוש השממה: התיישבות בנגב, כפי שחיים רדי ציין, ותחום נוסף שהוא פסח עליו – ייבוש החולה, שהיו לו השלכות בינלאומיות אשר באו לידי ביטוי בדיוני האו"ם.

ד. חברת בנייני האומה בע"מ

חברת בנייני האומה הייתה הכוח המניע של 'תערוכת כבוש השממה', שכן שימשה כגורם היוזם והמנהל של התערוכה. פרויקט התערוכה הוצא אל הפועל בידי חברה בת של חברת בנייני האומה. לשתי החברות היה מנהל אחד, אלכסנדר עזר (יבורוב).³⁸

33 תכתובת בנושא התערוכה, א"מ, חצ-114/10.

34 מכתב זאב שרף אל המנהלים הכלליים של משרדי הממשלה, 11.2.1953, א"מ, ג-2204/32.

35 ידיעה על מסיבת עיתונאים בנושא, 40' מדינות ישתתפו בתערוכת כבוש השממה ב-1953 בירושלים, הארץ, 29.1.1952, עמ' 4; ידיעה על התערוכה העתידה להתקיים, 40' מדינות ישתתפו בתערוכת כיבוש השממה, על משמר, 28.3.1953; חרות, ינואר 1952-מארס 1953. ידיעות על התערוכה העתידה הופיעו בעמוד הראשון במהלך החודשים המוזכרים, כמו הודעת משרד החוץ על קיום התערוכה ב-29.1.1952: 40' מדינות ישתתפו בתערוכת כבוש השממה.

36 במהלך התערוכה אמורה הייתה להתקיים ועידה מדעית בנושא. זיכרון דברים.

37 מסיבת עיתונאים בנושא 'תערוכת כבוש השממה': 40' מדינות ישתתפו בתערוכת 'כבוש השממה' ב-1953 בירושלים, הארץ, 29.1.1952. חיים רדי (ברמן) היה המזכיר הכללי של משרד החוץ בתקופה הנדונה.

38 יבורוב נולד באוקראינה, ברח לסין ב-1920, שם פגש את משה נובומיסקי וארגן את עליית יהודי שנגחאי לישראל. הוא עלה לארץ בשנת 1921 והחל לעסוק בקידום התעשייה בארץ, בין השאר בצורת תערוכות וירידים. הקים את חברת מסחר ותעשייה ואת חברת יריד המזרח. סמל התערוכה היה הגמל המעופף שעוצב בידי אריה אלחנני. במקביל הוא עסק בהקמת הביתן הארצישראלי בעשרות תערוכות

'השדולה הירושלמית' העלתה את הרעיון להקים בירושלים את בנייני האומה לאחר קבלת החלטת החלוקה באו"ם, ב-29 נובמבר 1947.³⁹ אולם כאמור עד שלהי שנת 1949 לא התרחש דבר. ה'טריגר' לתחילת הפעילות בנושא בנייני האומה, היה הכרזת הממשלה על מעבר מוסדות השלטון לירושלים. השדולה הירושלמית, שביקשה להפוך את ירושלים למרכז כלכלי ותרבותי, פעלה בקרב מקבלי ההחלטות במדינה בנושא זה, כמו גם בנושאים אחרים הקשורים לקידומה של העיר. בתזכיר ששלחו אנשי 'השדולה הירושלמית' לממשלה בדצמבר 1949 ובו הצעה להקמת בנייני האומה, נכתב: 'בביצוע כל המפעלים האלה יש כדי לעזור להפוך את ירושלים למרכז התיירות היהודית העולמית ואף לאחד המרכזים הגדולים של התיירות הבינלאומית הלא יהודית'.⁴⁰ בתזכיר מפורט זה נכתב כי מטרת הקמת קומפלקס בנייני האומה היא לבצר את מעמדה של ירושלים כבירה, הן בקרב הציבור היהודי בארץ ובעולם והן בקרב מדינות העולם. נראה כי השדולה פעלה מתוך הכרה בחשיבות מקומה של התיירות בכלכלה וכחלק מהתכניות שבהן עסק הממסד הציוני קודם להקמת המדינה.⁴¹ פעילות 'השדולה הירושלמית' הביאה להקמת חברת בנייני האומה בע"מ בראשית שנת 1950. הנהלת החברה מנתה את נציגי הסוכנות היהודית, הקק"ל והחברה הכלכלית למען ירושלים בע"מ. במטרות החברה הודגש כי סיבת ההקמה הייתה יצירת מקום כינוסים קבוע לקונגרס הציוני.⁴² אולם המקימים הדגישו כי מטרת העל בהקמת המתחם היא קיומו של מרכז תרבותי בינלאומי בירושלים, שחורג מהעניין היהודי ציוני. בשנות החמישים והשישים חזרו מנהלי החברה על מחויבות זו. לדבריהם, מרכז זה יבצר את מעמדה של ירושלים כבירה על ידי קיום אירועי תרבות בינלאומיים.⁴³ בדצמבר 1950 הגדירו מנהלי חברת בנייני האומה את נושא התערוכה המרכזית של הפרויקט המתוכנן: 'תערוכת כבוש השממה'.⁴⁴ לצורך כך הוקצה שטח ניכר מסביב לבניין המרכזי לקיום מרכז תערוכות בינלאומי: 'שטח

ברחבי העולם. עם הקמת המדינה עבר להתגורר בירושלים. היה חבר בשדולה הירושלמית ודחף לממש את רעיון הקמת בנייני האומה.

- 39 תזכיר של א' עזר על בנייני האומה, [אין תאריך. כנראה מאמצע שנות השישים], אצ"מ, A458/1 (להלן: תזכיר עזר); כץ, ירושלים, עמ' 167-172. השדולה מנתה קבוצת אישים, בעיקר מירושלים, ששמה לעצמה מטרה לקדם את העיר ואת מעמדה בארץ ובעולם. עם אנשי השדולה נמנו אישים כיצחק בן-צבי, לימים נשיא המדינה השני, שהיה מזוהה עם ירושלים, ד"ר אברהם בונה, אלכסנדר עזר (יבורוב), מרדכי שנהבי (ממקימי השומר הצעיר, חבר משמר העמק ואחד מיוזמי הקמת יד ושם) ועוד. עובדות ומספרים להקמת בניין הקונגרסים והתערוכות בירושלים, דצמבר 1949, אצ"מ, A458/1 (להלן: עובדות ומספרים).
- 40 יוסי כץ, 'התיירות בארץ בתקופת המנדט: פרוגרמות לקידום הענף ביוזמת הממסד הציוני בשנות הארבעים, עד הקמת המדינה', עיונים בתקומת ישראל, כרך 10 (2000), עמ' 298-316.
- 41 חוברת הסבר על הקמת חברת בנייני האומה בע"מ, אצ"מ, A458/1.
- 42 תזכיר עזר.
- 43 בנייני האומה בבניינים: ליריעת החברים באיגוד בנייני האומה, גיליון 2, דצמבר 1950, אצ"מ, A458/1 (להלן: בנייני האומה בבניינים).

מיוחד בגודל 3000 מ"ר יוקצב לסידור תערוכות למיניהן.⁴⁵ החברה הייתה חברת מניות שניסתה לבסס את הונה על מניות שנרכשו הן על ידי הציבור היהודי בארץ ובעולם והן על ידי חברות מסחריות.⁴⁶ אולם גיוס הכסף לא היה די בו ולכן הבנייה התנהלה באטיות ולא עמדה בקצב שסוכם עליו מראש.

הביקורת הציבורית על הרעיון אף היא לא הועילה לנושא. ביקורת זו נבעה הן ממצבה הכלכלי הקשה של המדינה והן מהתנהלות הכלכלית של חברת בנייני האומה. עקב הקשיים התפקודיים בחברת בנייני האומה התבקש משה נובומיסקי, מהנדס, איש תעשייה וכלכלה, לערוך ביקורת על המתרחש בחברה. בדיקתו התנהלה ברבדים שונים.⁴⁷ בדו"ח שמסר נמצא הד לביקורת הציבורית על מתכנני בנייני האומה ויוזמיהם, על רקע הוויכוח בנושא ניצול ההון הלאומי בעת מצוקה כלכלית, תקופת הצנע.⁴⁸ הביקורת הציבורית על מפעל בנייני האומה, שנחשב למפואר במיוחד, גברה ככל שהיעדים הפומביים שהציבו לעצמם המתכננים לא הושגו, גמר הפרויקט לא נראה באופק והעלויות גדלו ותפחו. נובומיסקי הצביע על כך שהבעיה הכלכלית של החברה נבעה מהמבנה הכספי של החברה. ההון העצמי של החברה היה קטן ולא כיסה את שווי המניות שנרכשו. כל זאת עקב התנערות מוסדות המדינה ממחויבותם. התנערות זו סיכנה את רוכשי המניות ואת עצם קיום החברה. נובומיסקי ציין:

התוכנית הכספית שערכו היוזמים בוודאי אינה מן הסוג שאפשר היה להביא בפני הסיטי בלונדון או בוול סטריט בניו יורק. זוהי תוכנית ישראלית אופיינית (לשעבר ארצישראלית אופיינית) המורכבת ממציאות, מהנחות ומתקוות [...] בוודאי כבר הסיקו את המסקנה המוכרחת שההיגיון התקין, חוקי הכלכלה המקובלים והחשובים המדויקים אינם נוהגים תמיד לגבי ארצנו.⁴⁹

לבעיות הכלכליות הייתה השפעה לא מבוטלת על 'תערוכת כבוש השממה'. ההיגיון הכלכלי שעמד מאחורי ניהול בנייני האומה הועמד כבסיס לניהול תערוכת כיבוש השממה. משמע, חברת מניות הנשענת על איגרות חוב שהציבור קנה ללא גיבוי של המוסדות הלאומיים.

45 עובדות ומספרים.

46 בנייני האומה בבניינים. למשל, בנק אנגלו-פלשתינה בע"מ, בנק הפועלים בע"מ, חברה לקירור ואספקה (דרום אפריקאית), חברת נאמנות למשכנתאות (האחים טיבר), ניר בע"מ, חמש חברות ביטוח ישראליות, בנין, חברה א"י אפריקה לביטוח בע"מ, הסנה חברה ארץ ישראלית לאחריות בע"מ, יהודה חברה לביטוח בע"מ, מגדל חברה לביטוח בע"מ וציון חברה לביטוח בע"מ.

47 תזכיר של מ' נובומיסקי על בנייני האומה וללא ציון תאריך, אצ"מ, A458/1 (להלן: תזכיר נובומיסקי). משה נובומיסקי ייסד את חברת האשלג הארצישראלית והיה מנהלה הראשון.

48 על תקופת הצנע ראו, אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, תל-אביב 2008; חיים ברקאי, 'מי בראשית של המשק הישראלי, 1948-1954', בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: מדינת ישראל, העשור הראשון, ירושלים 2009, עמ' 350-447.

49 תזכיר נובומיסקי.

השלטון לא העביר את כל הכספים שהתחייב להם ובכך הייתה פגיעה נוספת בתערוכה ובחברת בנייני האומה.⁵⁰ קיומה של 'תערוכת כבוש השממה' הושפע מהניהול הבעייתי וממצבה הכלכלי הרעוע של חברת בנייני האומה. אישור קיום התערוכה בידי הממשלה בספטמבר 1951 נתן את האות להקמתה של חברת הבת, 'תערוכת כבוש השממה', במהלך 1952. לכאורה אמורה הייתה להיות הפרדה בין שני הגופים; בפועל הפרדה זו לא הייתה ברורה, משתי סיבות: הקשר הכלכלי והקשר הניהולי. אותם מנהלים ניהלו את שני הגופים אף על פי שמבחינה משפטית מדובר היה בשני גופים אוטונומיים שהתנהלו בנפרד.

ה. הניהול הכלכלי של התערוכה

ארבעה גורמים היו אחראים לתקציבה של חברת כבוש השממה ולמימון ההון העצמי שלה: ממשלת ישראל, הסוכנות היהודית, הקק"ל ופיק"א.⁵¹ ההון העצמי הראשוני של החברה, 80,000 ל"י, הגיע מהשותפים: 45,000 ל"י מהממשלה, 15,000 ל"י מהסוכנות היהודית, קק"ל ופיק"א הפקידו 10,000 ל"י כל אחת.⁵² מאחורי הקמתה של חברת כבוש השממה בע"מ עמדה הערכה/תקווה כי הציבור היהודי בארץ ובעולם יקנה מניות של חברה זו, וההון העצמי יממן את קיום התערוכה. תקציב התערוכה תפח עד פברואר 1953 ועמד על רבע מיליון דולר; לאחר מכן הוא עלה למיליון דולר (שער הדולר בישראל במחצית השנייה של שנת 1953 היה 2.2 ל"י לדולר).⁵³ אולם הגידול בתקציב לא נשען על גידול בהכנסות החברה. במסיבת עיתונאים לפני פתיחת התערוכה הציג אלכסנדר עזר את הנתונים הכספיים הבאים: ההשקעה הכוללת בתערוכה היא של שני מיליון ל"י, סכום שלא כלל את ערך הסחורות שהוצגו. עזר טען כי הממשלה השקיעה ארבעים אחוז מהתקציב, וכל היתר יכוסה על ידי השקעות של גופים ציבוריים ופרטיים ודמי כניסה לתערוכה. הוא העריך שיהיה גירעון/הפסד של 350,000 ל"י. אולם ההערכות לפני פתיחת התערוכה היו שההפסדים יהיו גדולים יותר.⁵⁴ לאור דיוני הממשלה ברור שההשקעה של המדינה הייתה גדולה לאין שיעור מהדיווח של אלכסנדר עזר לעיתונות. המטרה הכלכלית, יצירת מערכת כספית מאוזנת, נכשלה.

פעילות קרן היסוד ממחישה את דרך התנהלות גופים ציבוריים וכלכליים שהתחייבו להשתתף בתערוכה. גוף זה התכוון להשקיע בתערוכה נוסף על הקמת ביתן עצמאי משלו. תכנון הביתן המיועד הופקד בידי האדריכל נחום מרון.⁵⁵ היה זה תכנון מפואר שכלל,

50 תזכיר עזר.
 51 א"מ, פ-659/5.
 52 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1953, א"מ.
 53 'במה תיבחן המדיניות המטבעית', דבר, 22.7.1953. על פי נתונים אלה תקציב התערוכה היה 2.2 מיליון ל"י.
 54 40' מדיניות ישתתפו בתערוכת כבוש השממה ב-1953 בירושלים', הארץ, 21.9.1953.
 55 אצ"מ, KH4/8766. נחום מרון הוא אדריכל ישראלי, בוגר בצלאל. בין עבודותיו: עיצוב תערוכת היכל הספר, מוזיאון הארץ למטבעות ועוד. היה שותף לעיצוב בתערוכת העשור, ביתני ישראל בתערוכות

נוסף על ביתן התצוגה, מגדל תצפית. ההשקעה בתערוכה והקמת הביתן לא יצאו לפועל כמתוכנן משתי סיבות: ראשית, המגדל לא היה בטיחותי, ונפסל על ידי אדריכל בנייני האומה, זאב רכטר. שנית, הבעיות הניהוליות גרמו לכך שקרן היסוד נסוגה מהתחייבויותיה הכספיות.⁵⁶ כל אלה הובילו את הגורמים המעורבים להתדיינות משפטית ארוכת שנים.⁵⁷ המקרה של קרן היסוד ממחיש את דרך התנהלות הארגונים השונים: ניסיון להתנער מכל ההוצאות וההתחייבויות.

תקציב התערוכה, שהיה גירעוני מראש, נוהל באופן כושל והתנערות הגופים השונים ממחויבותם החמירה את המצב. כל הניסיונות לקמץ בהוצאות נדונו לכישלון עקב חוזים סגורים.⁵⁸ דחיית התערוכה פעמים מספר הגדילה ללא הכר את ההוצאות.⁵⁹ דרישת החברות מחו"ל כי כל הציוד שיובא לארץ במסגרת התערוכה יהיה פטור ממסים ויירכש על ידי ממשלת ישראל הגדילה אף היא את הגירעון התקציבי. כתוצאה מכל זה דרשו מנהלי התערוכה להגדיל את תקציב התערוכה מרבע מיליון דולר למיליון דולר, סכום עתק במושגי התקופה, וברור היה לכול שהגורם המממן היחידי יהיה ממשלת ישראל.⁶⁰ עם זאת, הגירעון התקציבי לא השפיע על מטרת התערוכה ואלה נותרו על כנן עד סמוך למועד הפתיחה.

1. השפעתו של אדווין סמואל על קיום התערוכה

אדווין סמואל, איש משרד החוץ, היה אחראי לקשר עם מדינות אירופה בנושא התערוכה, ומתוקף תפקידו אמור היה לדרוש לגורמים הממונים עליו במשרד החוץ על פעולותיו. דיווחיו מתייחסים לכל תקופת ההכנות לתערוכה החל בינואר 1952, חודשים מספר לאחר החלטת הממשלה הראשונה על קיום התערוכה. לפי תוכן דיווחיו הוא עסק הן בצד הבינלאומי – בהכרה שביקש להשיג לתערוכה מצד ארגונים ומדינות בעולם, והן בצד המעשי, החל בחוזים שנחתמו עם הגורמים השונים ועד לתוכן המוצגים.⁶¹ נראה שמעורבותו חרגה מתפקידו הרשמי, שכן לתערוכה היה מנהל מטעם חברת כבוש השממה שהייתה חלק מחברת בנייני האומה.

בדיווח הרשמי הראשון של סמואל הוא פרש את מטרת התערוכה ואת הנושאים שיוצגו בה. החלק הדין בנושאי התצוגה מפורט ומציג 12 נושאים שבהם תתמקד התערוכה. סמואל

שונות בעולם ועוד.

56 עזר כתב: 'טרם עניתי למכתבך מיום 18 בנובמבר 1953 משום שניסיתי לקבוע בוררות בעניין התשלומים שאנו תובעים מקרן היסוד בעד שירותים בתערוכה. עמדתי במגע עם מר צור ממשרדכם והנני עומד על דרישתי לקיים בוררות באם אתם מסרבים לשלם את החשבון על כל סעיפיו'. מכתב א' עזר, מנהל התערוכה וחברת בנייני האומה, למחלקת הכספים של קרן היסוד, 15.1.1954, אצ"מ, KH4/8766.

57 אצ"מ, KH4/8766.

58 פרוטוקול הנהלת החברה לתערוכה, 11.8.1953, אצ"מ, KH4/5560.

59 על כך העיד שרת בממשלה. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.3.1953, א"מ.

60 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1953, א"מ.

61 א"מ, פ-659/5.

ציין כי התערוכה קיבלה הכרה מ־IEB בהתאם להחלטות ועידתם משנת 1928 שעסקה בסוג זה של תערוכות, במעמד של תערוכה מיוחדת (Special Exhibition). הודות למעמד זה יכולות היו גם חברות מסחריות להשתתף בביתנים נושאים ולא רק מדינות בביתנים לאומיים.⁶² מעמד זה היה רצוי למתכנני התערוכה עקב הצפי לקשיים בהשתתפותן של מדינות שונות. החברות המסחריות היו אמורות גם לשלם על השתתפותן ובכך קיוו להגדיל את רשימת המשתתפים בביתנים מגוונים שאינם רק ביתנים לאומיים וגם לייצר הכנסה שתכסה על עלויות התערוכה. השתתפותן של חברות מסחריות אפשרה למדינות שונות להשתתף בתערוכה באופן עקיף ולא רשמי. אולם החברות המסחריות הציבו תנאים כספיים שגרמו לגירעון ולא לרווח. עם זאת בהיבט המדיני הייתה בכך הכרה חשובה לעצם קיומה של התערוכה בירושלים.

כדי לעניין חברות מסחריות אירופיות ולהקל על הקשר שלהן עם מארגני התערוכה הוקם משרד מיוחד בלונדון. מנהל המשרד היה סמואל. משרד דומה הוקם בארצות הברית, אולם שם לא הייתה דמות ברורה שניהלה את המשרד. חלק מהזמן היו מתנדבים שניהלו את המשרד האמריקני. סידורי משרד מיוחדים לצורך התערוכה שכללה משרד שאויש על ידי מתנדבים ונציגים מזדמנים אורגנו במספר לא מבוטל של ארצות אירופה,⁶³ כל זאת במטרה לקדם את השתתפותן של חברות מסחריות. מדו"חותיו של סמואל עולה כי הוא נטה להציג אופטימיות יתר בנוגע לתערוכה. כך הוא הציג את ההשתתפות של גורמים מסחריים מארצות הברית כוודאית, אף על פי שלא נחתמו חוזים או למצער הסכמות בעל פה שהעידו על כוונת השתתפות בתערוכה. בהקשר של ברית המועצות הוא ציין כי קיימת אפשרות שברית המועצות תשתתף, אף על פי שהפנייה הישראלית לא קיבלה עדיין תגובה. סמואל דיווח על יצירת קשר עם 41 מדינות דרך הנציגויות הקונסולריות שלהן בארץ ודרך הנציגויות הישראליות בחו"ל נוסף על פעילותם של המשרדים המיוחדים. דיווחים אלה הסתמכו על מכתבים ישראלים שנשלחו ולא התבססו על קשר משמעותי.⁶⁴ יחס מיוחד ניתן למדינות במזרח הקרוב ולמדינות הים התיכון: תורכיה, יוון, יוגוסלביה, קפריסין, סודן, עדן ואתיופיה. שר החוץ שרת הזמין באופן אישי את איטליה וצרפת להשתתף בתערוכה בזמן ביקורו במדינות אלה.⁶⁵ המאמץ הישראלי היה גדול, אולם התוצאות היו מאכזבות. אונסק"ו היה הגורם הבינלאומי הראשון שהביע הסכמה להשתתף בתערוכה.⁶⁶ הדיווח של סמואל באפריל 1952 הציג את המאמצים שנעשו בעיקר בארצות הברית כדי לקבל הן את אישור המימשל והן אישורן של חברות מסחריות אמריקניות. למעט הבעת התעניינות מצד

62 דו"ח מס' 1, פברואר 1952, א"מ, פ-659/5.

63 שם. הארצות הן: בלגיה, דנמרק, פינלנד, צרפת, הולנד, באיטליה שני משרדים, בדרום ובצפון, נורווגיה, שוודיה, שוויץ.

64 דו"ח מס' 2, פברואר 1952, א"מ, פ-659/5.

65 דו"ח מס' 4, אפריל 1952, א"מ, פ-659/5.

66 שם.

יוון, אישור השתתפות של ארגון המזון והחקלאות של האו"ם ושש חברות מסחריות פיניות, עד מאי 1952 אין כל דיווח על חתימת חוזים עם מדינות. ביוני הוא דיווח על התקדמות בהשתתפות חברות מסחריות משוויץ, מאוסטריה, מאיטליה, מבלגיה ומפינלנד. באוקטובר 1952 הוא דיווח על כמה ארצות שביקשו לקבל אופציה להקמת ביתנים לאומיים; אופציה ללא אישור השתתפות רשמי. בינואר 1953 חל שינוי בדיווח של סמואל. עד אז הדו"חות עסקו במאמצים שנעשו אל מול גורמי חוץ, החל במדינות וכלה בחברות מסחריות מחו"ל. בדו"ח מספר 14 הוא התייחס להשתתפותן של חברות ישראליות בתערוכה.⁶⁷ סמואל דיבר על מספר גדול, ללא פירוט.

בדיון שנערך בממשלה בפברואר 1953 נאמר כי שתי מדינות חתמו על חוזים וכל היתר אחזו באופציות להשתתפות בתערוכה, והמשא ומתן עם ארצות הברית וארגנטינה ממשיך. שר החוץ שרת ציין: 'אומרים לי שזה נמצא בתהליך החתימה. שתיים חתמו והיתר הולכות וחותמות'.⁶⁸ תחושת האופטימיות של סמואל הגיעה לדרג הבכיר ביותר. בניגוד לדיווחים המעוררים של סמואל התקבלו במשרד החוץ דיווחים מנציגי המדינה בציריות שונות בעולם שהצביעו על כישלון המאמצים ועל הקשיים שארצות הברית העמידה.⁶⁹ המאמצים נתקלו בשתי בעיות יסוד: בהשתתפותן של מדינות וחברות מסחריות היה היבט מדיני שכל הנוגעים בדבר היו מודעים לו. הבעיה השנייה הייתה שמדינת ישראל, בגלל בידודה במרחב המזרח תיכוני והחרם הכלכלי הערבי שהושת עליה, לא יכולה הייתה להיות יעד כלכלי משמעותי לחברות מסחריות ששאפו להיות בקשר עם מדינות רבות ככל האפשר. חשיבותו של סמואל נבעה מהשפעתו על הדרג הבכיר במשרד החוץ שהגיעה עד לשרת. האופטימיות ששידר באה לידי ביטוי בדיווחי שר החוץ בממשלה.

ז. התערוכה והעברת משרד החוץ לירושלים

משמעותו של אירוע בירושלים בתקופה שמעמדה של ירושלים היה מקור לסמני שאלה בינלאומיים, הובלטה בדבריו של ולטר איתן לסיכום התערוכה:

מהבחינה המדינית – אם כי המעצמות הגדולות סרכו להשתתף באופן רשמי בתערוכה בגלל קיומה בירושלים הרי אפשר לראות כהישג מה את עמדתה של מחלקת המדינה של ארצות הברית ששלחה לתערוכה מדגם של TVA (מפעל עמק הטנסי בארצות הברית) בצירוף מכתב אוהד לתערוכה ולמבצעה. מדינות אחרות שהשתתפותן נמנעה בגלל מעמדה של ירושלים גילו רצון טוב והבנה לעניין התערוכה על ידי הושטת עזרה פעילה לחברות

67 דו"ח מס' 7, מאי 1952, דו"ח מס' 8, יוני 1952, דו"ח מס' 14, ינואר 1953, א"מ, פ-5/659.

68 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1953, א"מ.

69 התכתבות בין אייב הרמן, י' לויט, שמואל בנדור, הקונסוליה הכללית של ישראל בניו יורק, פברואר-

אפריל 1953, א"מ, חצ-114/10.

שהשתתפו בתערוכה, גם על ידי השאלת סרטי קולנוע. במיוחד ראוייה לציון השתתפותם של גופי האו"ם: UNESCO, WHO, FAO, ILO.⁷⁰

איתן, יושב ראש הנהלת התערוכה, ציין כי התערוכה עזרה בביצור מעמדה של ירושלים. מדוע תערוכה זו, שנערכה באישור IEB, בחסות ארגוני או"ם, בהשתתפות רשמית של שתי מדינות בלבד (בלגיה, פינלנד), מדינה אחת באופן חצי רשמי (שווייץ) וחברות מסחריות מרחבי העולם, ומנגד מדינות רבות, ארגונים וחברות בינלאומיות ביטלו את השתתפותם – הייתה חשובה לביצור מעמד ירושלים בשלהי 1953? מדוע עמדת מחלקת המדינה של ארצות הברית בהקשר לתערוכה נחשבה להצלחה, אף על פי שארצות הברית לא השתתפה בתערוכה בגלל מיקומה בירושלים?

כל עת תכנון התערוכה (1951-1953) עמדה על הפרק העברתו של משרד החוץ לירושלים, שהתעכבה עקב התנגדות מפורשת של ארצות הברית וחשש ישראלי ממשמעות התנגדות זו.⁷¹ תקופת המעבר בין הצהרת הכוונות למעבר בפועל של משרד החוץ הישראלי הייתה ארוכה, מחשש לתגובה עתידית של האו"ם וארגוניו, המעצמות והמדינות שעמן היו לישראל יחסים דיפלומטיים.⁷² כדבריו של היועץ המשפטי של משרד החוץ, שבתאי רוזן:

המצב סביב העברת משרד החוץ לירושלים הולך ומסתבך ויש כל היסוד לחשוש שמא אנו צועדים לקראת משבר רציני ביחסינו הדיפלומטיים [...] שבעיני מדינות רבות אין אנו חברים באו"ם רק על סמך סעיף 4 של המגילה אלא משועבדים אנחנו להחלטות מסוימות וחברותנו מונחת על איזה יסוד של חוזה מיוחד בינינו לבין האו"ם.⁷³

העברת משרד החוץ הייתה עילה ללחצים קשים ולאיומים מוסווים ומפורשים שנלוו אליהם.⁷⁴ ישראל בחנה תרחישים שאתם עלולה המדינה להתמודד לאור המשמעות המשפטיות הנגזרות מההסכמים הבינלאומיים שעליהם הייתה חתומה. השאלות שנבחנו

70 סיכום של איתן. הגופים הנזכרים הם: ארגון העבודה הבינלאומי של האו"ם, ארגון הבריאות העולמי של האו"ם וארגון המזון והחקלאות העולמי של האו"ם.

71 Walter Eytan, *The First Ten Years: A Diplomatic History of Israel*, New York 1958, pp. 73-86 (להלן: איתן, עשר); מוטי גולני, 'כיסופים לחד, מעשים לחד: מדיניות ישראל בשאלת ירושלים, 1948-1967', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), *עצמאות: חמישים השנים הראשונות*, ירושלים 1998, עמ' 267-296.

72 איתן, עשר, עמ' 73-86.

73 מכתב היועץ המשפטי של משרד החוץ לד"ר יעקב רובינסון, משלחת ישראל באו"ם, 24.7.1953, א"מ, חצ-2444/5. במגילת היסוד של האו"ם ב-1945, פרק שני, סעיף 4, נאמר שהאו"ם יקבל לשורותיו כל מדינה שוחרת שלום שתקבל עליה את כל ההתחייבויות הכלולות במגילת היסוד של האו"ם ושלפי דעתו של הארגון יש ביכולתה וברצונה לעמוד בהן.

74 רחבעם עמיר, 'העברת משרד החוץ לירושלים, 1953 (פרקים בתוך המאבק המדיני על בירתנו)', בתוך: משה יגר, יוסף גוברין ואריה עורד (עורכים), *משרד החוץ: 50 השנים הראשונות*, ירושלים 2002, עמ' 34-40; איתן, עשר, עמ' 73-86.

היו: האם קבלת ישראל לאו"ם הייתה מותנית?⁷⁵ האם סטייה ישראלית מהחלטות אלה עלולה להרחיקה מחברות באו"ם תוך כפיית בידוד בינלאומי על המדינה וביטול ההכרה בעצם קיומה? האם המדיניות העוינת של ארצות הברית תשפיע על הגברת הסנקציות נגד ישראל מצד מדינות וארגונים ובראשם האו"ם על מוסדותיו? נושא התערוכה היה שולי, אך השתתפות של מדינות בתערוכה יכולה הייתה לשמש אינדיקציה לרמת הסנקציות האפשריות. השתתפותן של חברות מסחריות פרטיות בינלאומיות נתנה אינדיקציה נוספת לעמדת המדינות שמהן הגיעו החברות.⁷⁶

התגובה הבינלאומית למעבר משרד החוץ לירושלים הייתה החרמתו על ידי כל הנציגויות הזרות. יתרה מזאת, ארצות הברית הובילה חרם כללי על העיר ועל גורמי השלטון הישראלי שבה. חרם זה אסר על כל ביקור בירושלים של נציגים מכל הרמות והדרגים, ועל השתתפות בכל אירוע מכל סוג, כולל אירועים תרבותיים. החרם כלל אף איסור על משלוח מכתבים למשרד החוץ בירושלים. יתרה מזאת, האמריקנים האשימו את ישראל בכך שמעבר משרד החוץ לירושלים מנע קידום פתרון אמריקני לבעיית ירושלים.⁷⁷ משמע, אירוע כגון תערוכה בינלאומית אמור היה להיות מוחרם באופן מוחלט על ידי המדינות המחרמות ונציגיהן, מוסדות כלכליים וארגונים תרבותיים חברתיים ממדינות אלה. בחרם זה אמור היה להשתתף גם האו"ם על שלוחותיו, לאור מעורבותה הרבה של ארצות הברית בארגון. לכן אמירתו של איתן כי עמדתה של מחלקת המדינה ביחס לתערוכה היא הצלחה ביחס לירושלים חייבת להיבחן לאור מציאות החרם. החרם האמריקני, שכלל גם את התערוכה, העסיק את התקשורת במהלך כל ימי התערוכה, כמו גם את יהדות התפוצות, ובעיקר את יהדות ארצות הברית.⁷⁸

התערוכה הפכה לאבן בוחן להיקף החרם הדיפלומטי המעשי ולמעמדה של ישראל כחברה בארגוני האו"ם השונים, לצורך שנמדד בפרמטרים שונים מהצהרות והכוונות שעליהם דובר בריש גלי. השתתפות ארגוני האו"ם בתערוכה בירושלים תוך מתן חסות כוללת של האו"ם לאירוע, על רקע החרם חסר התקדים הקשור למעבר משרד החוץ, נותנת משמעות נוספת לקיום התערוכה. לכן בחינת המעורבות הממשלתית בתכנון התערוכה ובביצועה חיונית להבנת הקשרים בינלאומיים אלה.

75 מכתב יעקב רובינסון מהקונסוליה הישראלית בניו יורק לשבתאי רוזן היועץ המשפטי של משרד החוץ בנושא העברת המשרד לירושלים, 6.8.1953, א"מ, חצ-1817/3.

76 מכתב מ' פיישר, הציר השני בצירות ישראל באנקרה (שנחשב למומחה בתחום משפט בינלאומי) ליועץ המשפטי, 5.8.1953, א"מ, חצ-1817/3; מכתב י' לויט בניו יורק לא' הרמן מהקונסוליה הכללית של ישראל בניו יורק (דו"ח על התארגנות לתערוכת כבוש השממה), 23.3.1953, שם, חצ-114/10.

77 איתן, עשר, עמ' 80-86.

78 'קריאה להשתתפות נציגי ארצות הברית בתערוכת כבוש השממה', דבר, 25.9.1953; הארץ, מ' 14.9.1953 עד 31.10.1953.

ח. המעורבות הממשלתית בתערוכה

מעורבות הממשלה בתערוכה זו בולטת במיוחד על רקע העובדה שיוזמי התערוכה היו, כאמור, אנשים פרטיים והניהול הופקד בידי חברה ציבורית. התעקשות שר החוץ משה שרת ואנשי משרד החוץ לקיים את התערוכה בכל תנאי, גם כשהיה ברור לכול שההשקעה הכלכלית היא עצומה וניהולה כשל, מבליטים מעורבות זו. שר החוץ משה שרת הוביל קו נחרץ שאין לבטל את התערוכה, למרות התנגדויות. אפשר לראות בגישתו לתערוכה את מורכבות עמדותיו המדיניות, שהתרכזה בהבטחת צעדים מדיניים בתמיכה בינלאומית ישירה ועקיפה.

בספטמבר 1951 אישרה הממשלה בפעם הראשונה את קיומה של 'תערוכת כבוש השממה' באביב 1953.⁷⁹ אישור זה ניתן לאחר פעולות הכנה מקדימות של היוזמים שנבדקו על ידי אנשי משרד החוץ. אלה, בראשות סמואל, תמכו בקיום תערוכה.⁸⁰ בהחלטתה אישרה הממשלה את קיום התערוכה והקמת ועדה שבה השתתפו נציגים ממשרד האוצר, החוץ, החקלאות הסוכנות היהודית, הקרן הקיימת לישראל ופיק"א. הוועדה הייתה אמונה על ההתנהלות העקרונית של התערוכה. נוסף על כך הוחלט על הקמת חברה בע"מ, חברה בת של חברת בניני האומה, שהייתה כאמור האחראית בפועל על קיום התערוכה וניהולה. במהלך ספטמבר-דצמבר 1951 עלו על שרטון היחסים בין הגורמים המעורבים בתכנון התערוכה. במרכז הוויכוח עמד נושא מימון התערוכה ואחוזי המימון של כל אחד מהגופים השותפים. הסכסוך נפתר וההיבט הכספי סוכם מחדש בזיכרון דברים.⁸¹ במהלך 1952 התבטאה הפעילות הממשלתית בעיקר בפעילותו של איש משרד החוץ סמואל ובמינויו של מנכ"ל משרד החוץ איתן ליושב ראש התערוכה.

בפברואר 1953 נערכה ישיבת ממשלה נוספת בנושא התערוכה עקב הקשיים שנערמו. במהלך הישיבה טען שרת שאין אפשרות לשנות את מועד התערוכה או לבטלה: 'תערוכה זו נקבעה לכתחילה לאפריל שנה זו ונדרחה לחודש יולי, ועתה נקבע המועד במסמרות, זה לא רק כי יש התקשרויות עם ממשלות ועם חברות, אלא זו היא גזירה חדשה, שלא הייתה קיימת בימי הגמל המעופף [יריד המזרח]. יש ארגון תערוכות בינלאומיות, אי אפשר עתה למעשה לארגן תערוכה בלי ארגון זה'. שרת הציג בדבריו בקיאות בפרטי ההסכמים הקשורים לתערוכה, נקודה הממחישה את מעורבותו האישית ואת מעורבות משרדו, ומכאן את החשיבות שהייתה בעיניו לתערוכה. בניגוד לשרת, שרי הממשלה האחרים התנערו מהתערוכה משום שלא ראו בקיומה כל חשיבות, אלא גחמה של חברת בניני האומה והעומד בראשה. משמע, הם לא הקנו לתערוכה חשיבות בינלאומית בהקשר של ירושלים. הדברים עולים מדברי שר האוצר לוי אשכול: 'אני מבין שצריכים לדאוג למלא התחייבויות,

79 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 12.9.1951, א"מ.

80 א"מ, פ-659/5.

81 זיכרון דברים.

אולם במה זכה מר עזר שמפעלו עולה אל שולחן הממשלה ויש ממש לקנא בו? שרת הציג עמדה חד משמעית ובלתי מתפשרת והבהיר לשרים את משמעות התערוכה: 'זה מפעל של הממשלה, לא מפעלו של מר עזר'. הוא האשים את הדרג המינהלי במשרדים השונים בניסיון לבטל את התערוכה ובאי הבנת חשיבותה: 'על כל פנים מצד משרדי הממשלה יש סחיבה או השעיה, איש אינו מאמין שזה רציני, איש אינו מאמין שזה יתקיים בחודש יולי, אין מאמינים שהממשלה רוצה בזאת'. העיסוק בהיבטים הכלכליים וההתנהלות הלקויה של מנהלי התערוכה גרמו למערכת המינהלית הממשלתית להתנער מהתערוכה. מנגד עמד משרד החוץ בראשות שרת על קיומה בעקיבות בגלל המשמעויות הבינלאומיות של קיום התערוכה בעיר, על אף ההפסד הכלכלי שהיה טמון בה. חשש נוסף של בעלי התפקידים היה בלקיחת חלק בכישלון ידוע מראש. שר התחבורה יוסף ספיר אמר: 'האם יש בעל בית לעסק הזה? אם יהיה פיאסקו זה יפול עלינו'. ומזכיר הממשלה, זאב שרף, סירב לעזור למארגני התערוכה: 'אני מבקש מאוד את שר החוץ שיסיר ההצעה. שאני אהיה האפורטופוס של התערוכה, כשהם יהיו במצוקה. אני בכל ישותי מתקומם נגד שיטת עבודה כזו'. לאורך כל הדרך השרים לא התייחסו למשמעויות הבינלאומיות של התערוכה. כך לדוגמה פנחס ברנשטיין, שר המסחר והתעשייה, אמר: 'הרעיון הוא מצוין כמו כל הרעיונות של האיש הזה [א' עזר], הנוער והמוסיקה ועוד, אבל חבל שנתנו לו לבצע'. משה שרת היה היחיד שהציג ראייה מורכבת ביחס לתערוכה בניגוד לשרים שהתקשו להבין את המשמעות.

רוקח (שר הפנים): האם ממשלתנו מזמינה את יתר הממשלות?

שרת: לא, החברה מזמינה, מוטב שהחברה תקבל סירוב מאשר הממשלה תקבל סירוב. יש מדינות שהשירות הדיפלומטי שלנו עומד לרשות הפעולה. אם הממשלה הייתה המזמינה היו מיד אומרים, שכל זה אינו אלא תחבולה, טריק בלעז, להביא להודיה שירושלים היא הבירה, היה יותר כדאי שזה ייעשה על ידי החברה.

משה שפירא (שר הדתות והסעד): אולי גם זה מפגע?

שרת: זהו דבר גדול שכל הארגונים של האומות המאוחדות באים לתערוכה לירושלים.⁸²

דברים אלה מציגים את הסיבה האמיתית להחלטה שמשרד ההסברה או משרד ממשלתי אחר לא יארגן את התערוכה. החשש מסירובן של מדינות וארגונים עמד ביסוד דרך ניהול זו, למרות הדיווחים החוזרים ונשנים של סמואל כי הובטחה השתתפות ממשלות רבות.⁸³

82 פרטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1953, א"מ.

83 א"מ, פ-659.

חשש זה, שהיה מבוסס על כמה החלטות או"ם ופרשנויות להחלטות אלה, הביא ליצירת מערכת מינהלית לא הגיונית שהייתה לרועץ בניהול התערוכה ובארגונה. תערוכה זו, על פי התכנון הממשלתי, אמורה הייתה להשיג הכרה בירושלים כבירת ישראל, אך החשש מתגובת מדינות העולם ומוסדות האו"ם היה רב ולכן ננקטה גישה עקיפה. מבחינת שרת זאת הייתה הנקודה החשובה: השתתפותם הפעילה של הארגונים השונים של האו"ם בתערוכה. דבריו של שרת הביאו לאישור מחדש של התערוכה בממשלה.⁸⁴ הקשיים לא תמו וחדש לאחר החלטת ממשלה מספר שתיים לקיים את התערוכה שוב דנה הממשלה בנושא תערוכת כיבוש השממה. שרת אמר: 'נוצר מצב רציני לגבי מפעל תערוכת כיבוש השממה. הייתה ישיבה לי ולשר האוצר עם כמה אנשים מהמשרדים ונוכחנו לדעת שמצב העניינים לגבי תערוכה זו הוא חמור מאוד. כמעט ברור שהתערוכה לא תהיה מוכנה למועד, גם אם ייעשו מאמצים יוצאים מן הכלל להכינה ספק אם תהיה כראית, אם שכרה לא ייצא בהפסדה'.⁸⁵ המעורבות הממשלתית בתערוכה הייתה לגורם חשוב ביותר שאפשר את קיום התערוכה. מעורבות זו לא כללה את כל משרדי הממשלה ושרי הממשלה. הרוב רצו להתנער ממנה. שרת היה השר שלחץ כמעט באופן בלעדי על קיום התערוכה בכל תנאי. מעבר לחשיבות הרבה שייחס שר החוץ לקיום התערוכה על רקע מצבה הבינלאומי של ישראל, נראה כי הדיווחים האופטימיים שקיבל מחלק מאנשיו, שהבולט שבהם היה סמואל, היו גורם לא מבוטל בשיקוליו ובהצטרותו.

ט. 'הכוח הגנוז בישראל ועמה': היש והאין בתערוכה

'מפגן זה יפתח עיניהם של רבים להאמין ביתר שאת בכוח הגנוז בישראל ובעמה, למראה יצירת כלים נאים, פיתוח חקלאות מודרנית, המאמצים לבנות חברה ועם מקרעי גלויות, ועל הכל – למראה הרוח החלוצית הרעננה המפעמת בלב מפריחי השממה בישראל בגליל ובנגב'.⁸⁶ דברים אלה מציגים את הקונצפט הוויזואלי של התערוכה, הצגת הישגיה של ישראל בנושא פיתוח אזורי שממה במקביל לתצוגות דומות של מדינות אחרות וארגונים בינלאומיים. קונצפט זה אמור היה לבוא לידי ביטוי בשתי צורות: תצוגה ויזואלית בביתנים לאומיים שבהם היו אמורים להציג פרויקטים לאומיים של מדינות העולם, ותצוגה דומה בביתנים על פי חברות מסחריות מרחבי העולם ומישראל. כינוסים אקדמיים ופסטיבלים אמנותיים למוזיקה ולתחומי יצירה שונים, כולל קולנוע, אמורים היו להשלים את המוטיב הוויזואלי של התערוכה.

הקונצפט של הביתן הישראלי בתערוכה הוכתב על ידי משרדי הממשלה, והציג את הסיפור הלאומי הישראלי ואת תחיית העם היהודי כחלק מהרעיון המרכזי של כיבוש השממה, על פי האתוס הציוני הרשמי. לתצוגה היו שלושה חלקים: 'א. משלמה המלך ועד

84 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.2.1953, א"מ.

85 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 8.3.1953, א"מ.

86 כבוש השממה.

ימינו. תולדות הישוב של א"י במשך 3000 שנה. ב. בעיות כבוש השממה בארץ (חול, סחף, ביצות). ג. תכניות הפרחת השממה בישראל.⁸⁷ הביתן הישראלי הצפין בתוכו את המסר המרכזי של התערוכה ששאפו המתכננים להציג למדינות העולם: הקמתה של מדינת ישראל היא חלק אינטגרלי מהרעיון הבינלאומי של כיבוש השממה. התצוגה בביתן הישראלי פתחה במפת קיר של ארץ ישראל מתקופת שלמה המלך, ממנה יצא פרוודור ארוך צבוע שחור וחשוך שייצג את תקופת הגלות. בפרודור הציגו מפות ודגמים של סוגי הנזק שנגרמו לאדמת ארץ ישראל בתקופת הגלות. מהפרודור יצא המבקר אל מרחב תצוגה שבו שולבו יצירות אמנות ומוצגים. מרחב זה אמור היה להציג את כיבוש השממה כפי שבאה לידי ביטוי בציונות ובמדינת ישראל. ההתיישבות היהודית הוצגה בפניה שהוגדרה ביתן הכפר הישראלי. הפינה עוצבה בידי אמנים ששילבו את יצירותיהם, נושא המחצבים אף הוא טופל על ידי קבוצת אמנים נוספת. כך גם נושא ייבוש הביצות, ועוד.⁸⁸ השימוש בפרודור כדי להמחיש את הגלות מהארץ הפך לאלמנט ויזואלי קבוע בתערוכות ישראליות שונות, לדוגמה בתערוכה הבינלאומית בבריסל.⁸⁹ אלמנט שבא להמחיש את המסרים האידאולוגיים שהוטמעו בתערוכה: הגלות כקָע (פרודור שחור) בניגוד להתיישבות היהודית ולהקמת המדינה והשיא ברעיון כיבוש השממה.

הכוונה להיעזר באמנים רבים ככל האפשר נשענה על הרצון של המערכת המימסדית ועל רצון האמנים, שהיו בעיקר בעלי רקע סוציאליסטי, להשתלב בכל דפוסי התקשורת הנהוגים בתקופה הנדונה, כחלק מאמירה הרואה באמנות כוח מכונן המשפיע על החברה.⁹⁰ דב פייגין, מאנשי 'אופקים חדשים', יצר את פסל החלוץ האלמוני, פסל אבן גדול שהוצב בכניסה לתערוכה. חנה ונפתלי בזם ודני קרוון עיצבו את ביתן הכפר הישראלי.⁹¹ נוסף על כך שולבו בתערוכה ציורים של פרלי פלציג, נחום גוטמן ויוחנן סימון. אנשי 'אופקים חדשים', יחזקאל שטרייכמן, פנחס אברמוביץ ומרדכי אריאלי, ציירו את אפוס המחצבים הישראלי. שמואל בק צייר את ביתן חברת הביטוח הסנה.⁹² מספר האדריכלים שלקחו חלק בפרויקט

87 'ביתן ישראל בתערוכת כבוש השממה', דבר, 8.9.1953.

88 'נפתחה תערוכת כבוש השממה', הארץ, 23.9.1953.

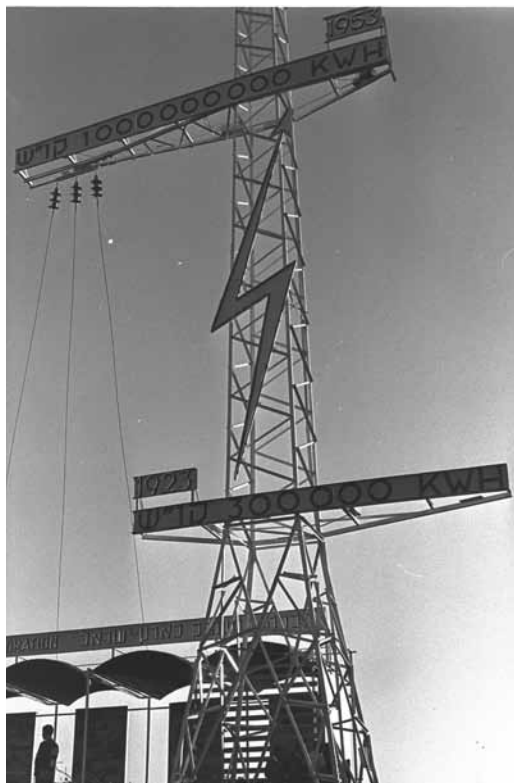
89 עזריהו, הביתן.

90 גליה בריאור, חיינו מחייבים אומנות: בניין תרבות כבניין חברה – מוזיאונים לאומנות בקיבוצים,

1960–1930, קריית שדה-בוקר 2010, עמ' 75–78.

91 דב פייגין הוא פסל, חניך השומר הצעיר, היה חבר קבוץ אפיקים לתקופה. הושפע מהרעיונות הכנעניים, מאנשי אופקים חדשים. חנה בזם היא ציירת, שם נעוריה היה ליברמן. פעלה עם בעלה, נפתלי בזם. הייתה חברת פלמ"ח, ושליחה במחנות המעפילים בקפריסין. נפתלי בזם הוא יליד גרמניה, צייר ופסל, עסק רבות בהנצחת השואה והיה שליח במחנות המעפילים בקפריסין. פרש מאופקים חדשים' עקב חילוקי דעות אמנותיים. דני קרוון הוא פסל וחתן פרס ישראל.

92 פרלי פלציג נולד בפולין והגיע לארץ בשנות הארבעים. הוא אמן וארכאולוג, ממקימי המכון לאמנות בסמינר אורנים, משחזר רצפת הפסיפס של בית הכנסת העתיק בבית אלפא. משנת 1955 חי בארצות הברית ועסק בפיסול ובעבודות ויטראז' לבתי כנסת מרכזיים, ולאניות צים. נחום גוטמן הוא צייר, פסל וסופר מאסכולת ארץ ישראל. יוחנן סימון הוא צייר וממייסדי 'אופקים חדשים' וממקימי המכון לאמנות

ביתן חברת החשמל ב'תערוכת כבוש השממה', 22.9.1953
 צלם: פריץ כהן. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

היה גדול. כאמור, פאול בן־חיים כתב את היצירה הסימפונית **תרועה לישראל** לכבוד אירוע הפתיחה. זמרים, מקהלות ותזמורות לקחו חלק במופעים לאורך כל ימי קיום התערוכה. אברהם ג'יימס, מעצב יהודי בריטי, עיצב את סמל התערוכה, יד נושאת שושן שהגבעול הוא עמוד מודדים. סיסמת התערוכה נבחרה מספר ישעיהו פרק לה, 1, 'תגל ערבה ותפרח כחבצלת'⁹³. סמל התערוכה והסיסמה הונצחו בבול של השירות הבולאי הישראלי. אדריכלי התערוכה היו אריה אלחנני ונחום זלקינד. הם תכננו את המבנה של הביתן הישראלי, את הבניין המרכזי שבו הציגו מוסדות האו"ם, בלגיה, פינלנד, שווייץ ואת תצוגת מפעל עמק

בסמינר אורנים. המייצג הבולט של הזרם הריאליסטי הקיבוצי. יחזקאל שטרייכמן הוא צייר, ממעצבי הזרם העל צורתי בציור הישראלי וחתן פרס ישראל. פנחס אברמוביץ הוא צייר, ממייסדי 'אופקים חדשים' והמוזכיר של הקבוצה. מרדכי אריאלי הוא צייר, ממייסדי 'אופקים חדשים' ושימש תקופה מסוימת מזכיר הקבוצה. שמואל בק הוא צייר, יליד וילנה וניצול שואה, שעוסק בנושא בעבודותיו.

הטנסי מארצות הברית. אדריכל בנייני האומה, זאב רכטר, היה מתכנן-העל והוא זה שאישר או ביטל תכניות של אחרים.⁹⁴

העיסוק האינסופי בבעיות הכלכליות, הפוליטיות והמדיניות הפך את הנושאים הקונצפטואליים של התערוכה לשוליים. העובדה שבפועל היה מספר המדינות המשתתפות מצומצם ועיקר המשתתפים היו חברות מסחריות, רובן מהארץ ומיעוטן מהעולם, השכיחה את המטרות הראשוניות. בתחום המדעי והאמנותי התכניות לא בוצעו, למעט העובדה שהוקרנו סרטים מכל העולם. הקונגרס הבינלאומי לנושא המדבור לא התקיים, הכנס של האגרונומים היהודים בוטל. תזמורות ולהקות מרחבי העולם שהבטיחו לבוא ביטלו הופעות. המופעים שנענו בעיקר על תזמורות ועל להקות ישראליות, כמו תזמורת קול ישראל, מקהלת קול ציון לגולה, להקת המחול ענבל ועוד.⁹⁵

נוסף על הביתן הלאומי הישראלי היו תכניות לביתנים כלליים בנושאים: הבנייה והחקלאות, ביתן ההסדרות, ביתן התחבורה, ביתן תוצרת הארץ, ביתן של קרן היסוד, ביתן ירושלים, הביתן של המזרחי והפועל המזרחי, ביתן של המשכיר המרכזי, ביתן של קק"ל, ביתן של פיק"א, ארגוני הנשים למיניהן וארגוני הפועלים כולל הסתדרות העובדים הלאומית.⁹⁶ צה"ל אמור היה להציג את הנח"ל והגדנ"ע. ביתנים רבים נותרו סגורים ולא נפתחו, כמו הביתן של צה"ל. ביתנים אחרים נפתחו אך עמדו סגורים לאורך כל ימי התערוכה.⁹⁷ תוכן התערוכה שהוצג בביתנים אלה לא תמיד תאם את כותרת התערוכה. דוגמה בולטת היא ביתן ההסדרות שהציג שלל נושאים, ובין השאר: פינה על ארגון 'השומר', פינה על ארגון ה'הגנה', כלי נשק שבהם השתמשו יוסף טרומפלדור, אליהו גולומב ודב הוז. הצגת כלי נשק בכל הקשר בתערוכה עמדה בניגוד למסר המרכזי שביקשו מארגני התערוכה להעביר. בנאום פתיחת התערוכה הדגיש נשיא המדינה את המסר, שהתרכז בבנייה ובפיתוח. לדבריו, בעוד אומות העולם עסוקות בפיתוח אמצעי לחימה ובמלחמות, מדינת ישראל עסוקה בפיתוח אזורי התיישבות חדשים.⁹⁸

החברות המסחריות כיכבו בתערוכה והמארגנים נתנו לכך ביטוי בפרסומים השונים ככל שהתקרב מועד פתיחת התערוכה. בפרסומים נאמר כי התצוגה תתבסס על 'ציוד מהסוגים

94 הוא ביטל את המגדל שהיה אמור לקום בביתן של קרן היסוד ותוכנן בידי נחום מרון. אצ"מ, KH4/8766.

95 כ-250 מתוך 310 החברות המציגות היו ישראליות. עפרת, *תערוכת כבוש*, עמ' 226-234; *כבוש השממה*.

96 ראו *כבוש השממה*.

97 למשל, הביתן של הסתדרות העובדים הלאומית. פתיחת הביתן בתקופה שכל הקשור לזרם הרביזיוניסטי הוחרם מעיד כי בפועל היו מוכנים לקבל כל מציג ללא קונצפט ברור. ביתן זה היה כישלון והוא נותר סגור רוב הזמן משום שלא היה מי שיפעיל אותו. חרות, ספטמבר-אוקטובר 1953. למשל, 'בקור בתערוכת כבוש השממה', שם, 29.9.1953.

98 'נפתחה תערוכת כבוש השממה', דבר, הארץ, ידיעות אחרונות, 23.9.1953; 'נשיא המדינה בביתן ההסדרות', דבר, 25.9.1953.

מכונת 'קייזר פרייזר' ב'תערוכת כבוש השממה', 22.9.1953
 צלם: פריץ כהן. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

החדשים ביותר המיוצרים לא רק בארצות תעשייתיות גדולות כגון ארצות הברית ואנגליה אלא גם בלגיה, הלווטיה (שווייץ), שוודיה וארצות אחרות'. לקהל הובטח כי מיטב החברות המסחריות תצגנה בתערוכה. הפרסום הדגיש כי לא מדינות מציגות אלא חברות מסחריות.⁹⁹ בדיווח העיתונאי על התערוכה הדגישו את הפעילות של החברות המסחריות. כך נכתב בהתפעלות על מגווע הסילון שהציגה חברת 'רולס רויס'.¹⁰⁰

התערוכה הפכה למפגן של התעשייה הישראלית משולבת באמנות, לא תמיד בקשר הדוק למטרות שלשמן הוקמה. עם זאת התערוכה יצרה לפרק זמן קצר מוקד חדש בירושלים ל'עלייה לרגל'. ירושלים, שכל אתרי הפולחן היהודי ששימשו מוקד עלייה לרגל נותרו מחוץ לשליטת ישראל, הייתה זקוקה לתחליפים כדי לחזק את מעמדה הלאומי. קיומה של התערוכה נתן לעיר מוקד בעל משמעות לאומית חילונית. שירותי התחבורה לירושלים תוגברו על ידי הקואופרטיביים לתחבורה אש"ד, תיור וטיול ועוד. כל זאת כדי לאפשר

99 מודעות לקראת התערוכה שפורסמו בספטמבר 1953 בעיתונות היומית. דבר, הארץ, 16.9.1953. ראו גם כבוש השממה.

100 'נפתחה תערוכת כבוש השממה', הארץ, 23.9.1953; 'מדור שיחות: עזרידה', מעריב, 23.9.1953.

למאות אלפי המבקרים להגיע לתערוכה בעיקר בקבוצות מאורגנות.¹⁰¹ בכך דמתה התערוכה לתערוכות בינלאומיות אחרות בעולם.¹⁰²

כדיעבר הסתבר למארגנים כי מסריה של התערוכה היו משמעותיים לציבור הישראלי.¹⁰³ התערוכות שנערכו לאחר תערוכה זו, כמו 'תערוכת העשור', דמו לה בתכנון הקונצפטואלי, אולם נראה כי בתכנון נלמדו לקחים מרמת התכנון ועד הביצוע. לקראת סיום התערוכה הבינו מנהליה את הפוטנציאל התעמולתי הגלום בה, לאור תגובת הקהל ואף עלתה האפשרות לקיים את התערוכה כתערוכת קבע עבור הציבור הישראלי.¹⁰⁴

בדרך הפקתה ותכנונה של התערוכה היו בעיות לא מעטות, ואלה הכתיבו במידה רבה אקלקטיות שלא תאמה את התכניות המפורטות הראשוניות של התערוכה. שיתופם של גורמים פוליטיים שונים או של גורמים מסחריים, כמו חברות ביטוח, חרג מתוכן התערוכה והגדיל את תחושת האקלקטיות. תחושה זו הועצמה מפני שביטנים רבים נותרו סגורים או לא הוקמו כלל, למרות הסיכומים וההתחייבויות. כך, מעבר לאקלקטיות שהתערוכה שידרה, נוצרה תחושת כישלון שבאה לידי ביטוי בעיתונות. עם זאת אין להתעלם מהמעורבות של האמנים השונים בעיצוב התצוגה, היבט שיצר אפקט רב רושם על הציבור. הייתה זו תערוכה שהציגה את הנרטיב הציוני של מדינת ישראל בדרך קונסטרוקטיבית של עוצמה כלכלית בתקופה של חולשה כלכלית. בכך קיבלה ירושלים חיזוק כמוקד לאומי.

י. סיכום

בתולדות ההיסטוריה התרבותית של ישראל רשומה 'תערוכת כבוש השממה' כהבטחה גדולה שלא מומשה. עם זאת, קיום אירוע בינלאומי בירושלים מיד לאחר קום המדינה יצר ציפייה חסרת תקדים בקרב אזרחי המדינה. ציפייה זו נבעה מתנאי החיים של תושבי ישראל לאחר מלחמת השחרור, ובהם עלייה המונית בתנאי מחסור כלכלי ואי בהירות לגבי מעמדה הבינלאומי של מדינת ישראל ובירתה ההיסטורית החצויה.

אפשר להצביע על שלושה אישים שהשפיעו על קיום התערוכה. הראשון היה היוזם אלכסנדר עזר, האיש שהעלה את הרעיון ודחף את הנושא ללא לאות, אך ניהולו היה בעייתי. השני היה איש משרד החוץ, אדווין סמואל. אך הדמות המשמעותית ביותר שעמדה מאחורי קיומה של התערוכה היה שר החוץ משה שרת, שהציג עמדה מורכבת ביחס לירושלים ולדרך שבה ישראל אמורה הייתה לכסס את ריבונותה בעיר.

101 'שרותי אש"ד עמדו במבחן', דבר, 16.10.1953; 'שיא חדש במספר המבקרים בתערוכה', מעריב, 29.9.1953.

102 פלום, תערוכות עולמיות, עמ' 10-11.

103 סמואל, כיצד לא.

104 פרטוקול הוועד המנהל לתערוכה מתמדת כבוש השממה, 15.2.1954, אצ"מ, KH4/5560; 'התערוכה המתמדת התיישבות ופיתוח', דבר, 25.3.1954.

ביתן חברת 'אל על' בתערוכת כבוש השממה, 22.9.1953
 צלם: פריץ כהן. באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

בחירת התערוכה ומשמעותה מעידות על שני תהליכים מקבילים. התהליך הראשון מתייחס להתרחשויות הפנים ישראליות; התהליך השני מתייחס למשמעויות הבינלאומיות של קיום התערוכה. בהיבט התרבותי הישראלי, נהירת הקהל הישראלי לתערוכה הייתה חסרת תקדים במושגי ישראל בשנת 1953. נהירה זו, על אף הדברים הבוטים שנכתבו על התערוכה בעיתונות התקופה, מעידה כי מעצבי דעת הקהל לא ביטאו את יחסו האמיתי של הציבור לאירוע. כל העדרויות מצביעות על כך שקהל המבקרים בא באופן עצמאי. אין להתעלם מכך שהיה גם לא מעט קהל שבוי שהובא למקום על ידי ועדי עובדים וההסתדרות. אפשר לקבוע שהציבור הישראלי על כל רבדיו היה שותף פעיל בתערוכה אם כמבקר, אם כמציג, אם כקונה מניות החברה ואם בעובדה שאמנים רבים היו שותפים לתכנון התערוכה ולהפקתה. למרות ההפסד הכלכלי האדיר שהתערוכה הסבה לתקציב המדינה, הציבור לא עסק בהיבט זה, למעט עיתונות אופוזיציונית. יתרה מזאת, נראה שקיומה של תערוכה העוסקת בפן הכלכלי המצליח בתקופת מחסור קשה הצביע על הרצון האופטימי של הציבור להשתתף בנרטיב הציוני החיובי הבונה את המיתוס המכונן של המדינה.

עיקר חשיבותה של התערוכה הייתה בהיבט הבינלאומי של עצם קיומה, בהשתתפות כמו גם באופי אי ההשתתפות של המדינות והארגונים. התערוכה הפכה לנייר לקמוס שאמור היה לבדוק את התגובה הבינלאומית למהלכיה של ישראל בירושלים. והיו מדינות שהשתתפו וחברות מסחריות בינלאומיות שנטלו בה חלק. היה ניסיון ברור לקיים חרם על ישראל בהובלת ארצות הברית ובריטניה עקב מעבר משרד החוץ לירושלים. נקודה זו

החריפה את הצורך הישראלי לבדוק את משמעות החרם והיקפו. החשש מחרם חסר תקדים על ישראל ריחף מעל ראשיהם של אנשי משרד החוץ, מארגני התערוכה. עיקשותם לקיים את התערוכה נועדה לבדוק אם יש ממש בחששות אלה.

העובדה שארגוני האו"ם השתתפו בה, שסמל האו"ם התנוסס באישור ובידיעה מעל למבנה המרכזי בצמוד לסמל מדינת ישראל, וש"מנכ"ל אונסק"ו כתב דברים לקטלוג התערוכה, מכרעת בהקשרה של תערוכה זו. כמו כן העובדה שהייתה זו התערוכה הבינלאומית היחידה שקיבלה את אישור הארגון מפרס תרמה גם היא תרומה לא מבוטלת. יתרה מזאת, נציגי השגרירויות הזרות ביקרו בתערוכה בניגוד להכרזת החרם שחלה גם על ביקורים פרטיים, כמו לדוגמה הנציגים הבריטים והאמריקנים, אף שהאחרונים הודיעו שמדובר בביקור פרטי.¹⁰⁵

בהיבט זה התערוכה שימשה אינדיקציה למהות החרם שהוטל עליה על ידי הנציגויות הזרות בארץ עקב המעבר של משרד החוץ לירושלים. קיומה הבהיר כי החרם על המדינה לא היה מוחלט. יתרה מזאת, הייתה כאן אמירה כפולה ביחס לישראל ולירושלים מצד מדינות רבות. בפומבי לא הייתה נכונות להכיר במהלכיה של ישראל בירושלים ונציגי אותן מדינות, כגון ארצות הברית, החרימו את המהלך באופן מוחלט וגורף. אולם בעצם השתתפות מפעלים ומוסדות, כמו מפעל עמק טנסי במקרה של ארצות הברית, אפשר היה להבין כי החרם אינו מוחלט וכי אין כוונה להטיל סנקציות כלכליות של ממש על המדינה.

105 'שיא חדש במספר המבקרים בתערוכה', מעריב, 29.9.1953; 'נפתחה תערוכת כבוש השממה', חרות, 23.9.1953.